

Бойсуннинг экотабиати ва туризм йўналишлари

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси
Зарифа Аннаева

Аннотация

Экологик муаммолар нафақат Ўзбекистонда балки бутун жаҳон учун ҳам энг муҳим масалалардан биридир. Инсонларда экологик маданиятни шакллантириш билан бир қанча ижобий натижаларга эришишимиз мумкин. Бунинг учун эса биз олдимизга қўйилган талаб ва мақсадларимизга маъсулият билан ёндашишимиз керак.

Ўзбекистоннинг экологик табиатининг гўзал манзаралари ва мафтункор тоғлари, дарёлари, кўллари ва булоқлари қадимдан машҳур ва манзурдир. Бугунги кунда экологик туризмни жалб этиш долзарб масалага айланган бир даврда Бойсуннинг ўзига хос табиати туризмни ривожлантириш ҳамда юксалтириш учун асосий манба ҳисобланади.

Кетмончопти тоғлари – Кетмончопти тоғи этакларида Бойсун шаҳри жойлашган. Хисор тизмаси таркибидаги Бойсун тоғларининг жанубий-ғарбий қисмидаги тоғ. Энг баланд жойи 3159 метр. Жанубий-ғарбда Туркундарё (Дарбанддарё)си ва шимолий-шарқда Олчасой (шимолда) билан Қайроқсой (жанубда) водийлари оралиғида жойлашган. Узунлиги 23 километр. Шимолий-шарқда Хўжа Гургурота тоғи (энг баланд жойи 3109 метр) туташ.

Кетмончопти тоғи-юқориги палеозойнинг вулканаген жинслари, чўкинди ётқизиклари кумтош, юра даврининг охактошлари, ён бағриларида бур даврининг чўкинди, жинсларидан тузилган.

Жанубий-ғарбий ёнбағирлари тикрок. Сувайирғич қисми нисбатан кам парчаланга, ясси. Лекин юра даврининг охактошлари нурашга чидамлилиги сабабли тик деворсимон шакл ҳосил қилган. Худди кетмон билан чопилгандек кўринишга эга. (Тоғнинг номи шундан келиб чиққан бўлиши мумкин.) Бу ажойиб шакл Бойсун, Тўда, Авлоддан яхши кўриниб туради. Бу тоғда булоқлар жуда кўп. Ён бағриларида тўқ-бўз тупроқларда турли хил буғдойикзорлар, шунингдек наъматак, зирк, тоғолча, бодом ва бошқа тарқалган.

Кетмончопти тоғида- шарқий қисмида Қўйкушок жойлашган. Қўйкушок дейилишига сабаб, Қўйкушоқдаги тошларга синчковлаб разм солсангиз, тошлар худди қўйларга ўхшаб бош қисмини ҳам қилиб ўтлаб тургандай қурасиз. Бойсунлик қарияларнинг айтишларича, агар қишда қўйкушоқни қор қумса, шу йили Бойсунда сув кўп бўлади деб ривоят қилинади. Кетмончоптини жанубий қисмида Хожа Қўчқорота (Хожа Қошқарон Ота) зиёратгоҳи жойлашган. Зиёратгоҳ 2007 йилда ободонлаштирилган. Бу ерни Хожа Қўчқорота тоғи деб ҳам айтишади. Бойсун элини мафтун этган кетмончопти тоғи ғарбида Бойсун кўмири жойлашган. 1936 йилда Тўда қишлоғида очилган кўмири кони, уруш даврида ва урушдан кейин 1956 йилгача Сурхон воҳасини кўмири билан таъминлаган. Кейинчалик ёпилди. Мустақиллик туфайли ушбу кўмири конини очиш ишлари жадал равишда олиб борилмоқда.

Кетмончопти тоғи- нафақат Бойсунликларни, балки «Бойсун баҳори» фестивалида иштирок этган. Япония, Корея, Олмония, Франция, Хитой каби мамлакат олимларини ҳам мафтун этган.

Бойсун Тошкўмири Кони-Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманида юра қатламларида жойлашган кон. Бойсунтоғининг Жанубий-ғарбий тармоғи бўлган кетмончопти тизмасининг Жанубий ён бағрида. Туман маркази Бойсундан 10 километр Жанубий-шарқда, Шўрчи темир йўлидан 60 километр нарида. 1940-йилларда ўзлаштирила бошлаган. Кўмири қатламлари ассиметрик кўтарилган Кетмончопти тоғида тахминан 25 километр квадрат майдонни эгаллаган. Кон геоморфологик ва тектоник жихатдан 3 қисм (шимолий-ғарбий ва жанубий) дан иборат. Қўйи Ўрта юра жинслари орасидан 22 та кўмири қатлами топилган. Шунинг, иккитасидан кўмири қазиб олинади. Кўмири «Т» маркасига мансуб ва юқори калорияли. Ундан кокс-брикет ишлаб чиқариш мумкинлиги аниқланган.

Кўмирнинг аниқланган захираси 15 миллион тонна. 1996 йил 10 минг тонна кўмир қазиб олинган. Истиқболда кўмир қазиб чиқаришни йилига 100 минг тоннага этказиш мўлжалланган. «Керага тоғи» нинг номи Бойсунни ўраб турган тоғни Чиғатойлар шундай деб атаган.

Бойсун тоғларини маҳаллий номланиши. Кетмончопти тоғи, Туким қисилди тоғи, Тари поятоғи, Арпа поя тоғи, Қудуқ тоғи, Билқиллоқ тоғи, Гулок тоғи, Ўр булоқ тоғи, Қўнғиз булоқ тоғи, Тошмачит тоғи, Чунтоғ тоғи, Мулали тоғи, Кампир кўли тоғи, Дарбанд кўли тоғи, Кўри туғай тоғи, Санжар тоғи, Бешарча тоғи, Дўконсой (чўянчилар макони), Кўри туғай тоғи, Қизилсой тоғи, Алмуритли тоғи, Ўрикли тоғи, Қайроқ тоғи.

Бандихон Сарикамиш қирлари - Бойсун тоғининг жанубий-ғарбий қисмидаги қирлар бўлиб, 70 километр чўзилган, Тангимуш қишлоғини кесиб ўтиб сарикамиш Пудина, Чаган қишлоқларигача етиб боради. Ўртача баландлиги 800-1000 метр. Энг баланд жойи 1216 метр. Бойсун тоғларидан бошланган бир қанча дарёлар (Кофурун, Анжарасой, Пулҳоким ва бошқа) билан чуқур кесилган ва алоҳида баландлиги 1050 метр бўлган Така сакради тоғи қирларга (унинг энг баланд чўққиси Қағна 955 метр.) ва бошқа ажралган.

Ён бағриларида қуруқ сой ва жарликлар ҳам кўп. Худди яйлов сифатида фойдаланилади. Тупроғи бўз, сур-қўнғир асосан шувок, шўра, қўнғирбош, рўян, оқ каврак ва бошқалар ўсади.

Чўлибайр тоғлари – Бойсун районидаги тоғлар. Хисор тоғ тизмасининг жанубий-ғарбий тармоқларидан бири. Сурхондарёнинг ўнг ирмоқлари. Холханжар ва Тўпалангдарё орасида жойлашган. Энг баланд жойи – 3812 метр. Ён бағрлари асиметрик тузулишга эга. Кўплаб дарё тармоқлари билан кесилган. Ён бағрларидаги бўз, жигарранг, қўнғир тупроқларда бугдойдошлар, турли бўталар ўсади. Арчазорлар бор. Худудидан яйлов сифатида фойдаланилади. Худди шундай номланиш Дарбанд худудида ҳам бор.

Хўжапирёк тоғи – Бойсун тизмасининг шарқий тармоқларидан бири. Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари чегарасида. Тўполонгдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган. Деярли кенглик бўйлаб 30 километрга чўзилган. Баландлиги 3500-4000 метр, энг баланд жойи 4425 метр (Хўжапирёк чўққиси) сувайирғич қисмининг баъзи жойлари текис, кўп қисми қоялардан иборат. Шимолий-шарқий ва жанубий ён бағрлари Тўполонгдарё ва унинг ирмоқлари билан зич ва чуқур кесилган (уларнинг кўпчилиги дара шаклига эга) Қадимги музлик рельеф шакллари (Троглар, Мерена уйумлари) ҳамда кичик ҳозирги замон музликлари ва доимий қор қатламлари учирайди. Йилига 700-800 миллиметр ёгин тушади. Типик қўнғир, оч қўнғир, ўтлоқ дашт баланд тоғ тупроқлари тарқалган. Ўт ўсимликлар ўсади, арчазорлар бор. Хўжапирёк тоғи яйлов сифатида фойдаланилади.

Бойсун свитаси - (Сурхондарё вилоятидаги Бойсун қишлоғи номидан) –ўрта ва юқори юра даврига мансуб ётқизиклар. 1959 йилда алоҳида свита сифатида ажиратилган. Бойсун Свитасида қумтош, алевролит, мергел, гил ва охактош қатламлари учрайди. Фаунанинг кўп қолдиқлари топилган. Қалинлиги 240 метр. Хисор тизмасининг Жанубий-ғарбий (Кўхитанг ва бошқа) тармоқларида тарқалган.

Бойсун Сойлиги – Бойсун тизмасининг Жанубий-ғарбий этақларидаги сойлик. Бойсун Сойлиги шимолда Чағил тоғлари, шарқда Шеробод-Сарикамиш қирлари, Жануб ва Жанубий-ғарбда баланд тепаликлар ва паст тоғлар билан ўралган. Мутлақ баландлик 1200 метр. Бойсун Сойлигида қиш унчалик совуқ эмас, ёз иссиқ ва қуруқ. Январнинг ўртача температураси - 0,8 градус, июлники 27 градус. Йиллик ёгин миқдори 445 миллиметр, асосан қиш ва баҳорда ёғади. Бойсун Сойлигини шимолда Бойсун тизмаси этақларидан ва Чағил тоғлари ён бағрларидан бошланувчи сойлар кесиб ўтади. Бу сойлар фақат баҳорда тўлиб оқади, қолган вақтларда қуриб қолади. Бойсун Сойлигида қумоқ, шўртоб ва бўз тупроқли ерлар кўп, дехқончилик қилинади. Ясси тепалик ва қирларида лалми бугдой ва арпа экилади.

Туркондарё - (Ҳозирда Шерободдарё) - Амударёнинг охири унги ирмоғи, Ирғойли ва Қизилсой дарёлари қўшилишидан ҳосил бўлади. Мачай қишлоғига Мачайдарё у ердан Шерободгача Шерободдарё, Шеробод шаҳридан қуйилиш жойига Қорасув дарё деб аталади. Умумий узунлиги 177 километр. Хавзасининг майдони 2950 километр квадрат. Ўртача сув сарфи май ойида 20,6 м³/сек, июл ойида 18,3 м²/сек. Тоғлардан чиқиш еридаги ўртача сув сарфи 7,5 м²/сек. Сув оқими йил давомида нотекис тақсимланган. Хавзасидаги сойликларнинг узоқ жинслари сувни яхши ўтказди, ёғиннинг кўп қисми шу жинслар орасига сизиб, кейинчалик бир меъёрда дарё ўзанига қайтиб чиқа бошлайди. Шу тариқа оқим фасллар давомида бар текис тақсимланади. Қуйи оқимида дарё суви камайиб кетади. Дарёдан Дарбанд, Дара, Сесанги, Хўжабулғон, Тиллокамар, Пастки Сайроб, Мунчок ва Шеробод қишлоқлари (Қалламазор ва бошқа) қишлоқлари сув олади. Туркондарё - Ўрикли, Жавпоя, Чоя, Жайхун, Гуллок, Қизилнавр, Шаршарадан бошлаб, Бойсун ва Чўлбайир тоғлари орқали оқиб келади. Дарёга Хўжадияк, Қорамаск, Навбулок, Газа, Саримаск, Тоғларидаги бир неча булоқлар ва сойлар қўшилади. Дарё узоқ тоғлардан оқиб келаётганлиги сабабли Хўжамайхона мазори сувига 6 ой ифлос оқади. Хўжамайхонадан оқаётган сув дарё суви билан тенгдир. Дарё суви билан Хўжамайхона суви қўшилгандан кейин сувни ранги ва таъми ўзгаради. Чунки Хўжамайхона суви тоза сувлар бўйича олдинги ўринда туради. Воҳамиздаги ҳар бир дарё ўз қишлоғи билан бирга тилга олинади.

Дарбанд дарёси ҳозирги Сурхондарё харитасида Шеробод дарёси деб ёзилган. Сурхон воҳасида ҳам қадимдан шу вақтгача дарё номлари ўзгариб келмоқда. Қадимда Чағанруд деб аталган дарё XV асрдан бошлаб Сурхон дарёси деб номланган. Денов яқинидаги Сурхоб номи дарёни, кейинчалик Сурхон деб аташган. Дарбанд дарёси 1225 йилдан бошлаб Турган ёки Туркан дарё деб юритила бошланди. Тарихий манбаларда ёзилишича, Чингизхон 1220 йили Мовароуннахрни ишғол этади. Самарқанд ва Бухорони босиб олиб, 11 кунда Термиз қалъасини босиб олади. Қалъада бўлган барча жонзотни қириб ташлайди. Қишни Амударё бўйида ўтказди. Чингизхонни иккинчи ўғли Чиғатойхондан бошлаб уларнинг энг охири авлодлари 140 йил Мовароуннахрда ҳукмдорлик қилади. Шу 140 йил давомида Дарбанд дарёсининг суви энг тоза сув бўлганлиги учун, уларнинг аскарлари ҳар йили 6 ой давомида Дарбанд дарёси қирғоқларига яшаб, дам олганлар, балиқ овлаганлар. Маҳаллий халқ Чингизийларни Туркон ёки Тургон яъни турклар деб атаганлар. Дарбанд дарёсини Туркан ёки Турган дарёси деб аталишига шу сабаб бўлган. Шу даврда Дарбанд халқи Турк тилида сўзлаша бошлайдилар.

Мачайдарё – Шерободдарёнинг Бойсун районидаги Мачай қишлоғига бўлган бош қисми. Бойсун тоғидан (3922 метр) бошланади. Узунлиги 44 километр, хавзаси 127 километр квадрат.

Хангаронсой – узунлиги 82 километр, хавзасининг майдони 55,08 метр квадрат. Хисор тизмасининг жанубий тармоқлари бўлган Кетмончопти тоғларининг жанубий этакларидаги булоқлардан бошланади. Бошланиш қисмида Авлод қишлоғига, Қўрғондара, кейинроқ Кофрун қишлоғига Хангарон номи билан маълум. Бойсун қишлоғидан қуйироқда дарё ўзани иккига бўлинади: ўнг томони Олақўтон (узунлиги 35 километр) деб аталади.

Фойдаланилган адабиётлар

Бойсун тарихи ва анъаналари. Тошкент: 2005. Бойсун илмий экспедицияси тўплами. Нашр-2. 343-бет

Иброҳимова Д. Бебаҳо мерос дурдонаси. Т.: “Мухаррир”, 2009. 35-бет.

Ртвеладзе ЭВ, Аминов М. Сурхондарё. Қомуслар бош таҳририяти. 1996. 220 б.

Термиз. Буюк йўллар чорраҳасидаги кўҳна ва янги шаҳар. (муаллифлар жамоаси) -Т.: Шарқ, 2001, 101 б.

Турсунов С. ва бошқалар. Сурхондарё тарих кўзгусида. -Т.: Шарқ, 2001, 382 б.

Турсунов С.Н. Сурхондарё вилояти топонимлари. Т.: “А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти”. 2008. 151-бет.
Турсунов С.Н ва бошқалар. Сурхондарё тарихи. -Т.: Шарк, 2004, 605 бет.